

بررسی مهم‌ترین منابع و مآخذ عصر سلجوقی (۲) «تواریخ مربوط به شاخه‌های سلجوقیان، تواریخ محلی و سفرنامه‌ها و تحقیقات عصر جدید»

معصومه ذوالفقاریان
آموزش و پرورش دامغان

مقدمه

پس از وفات ملکشاه که دوره اختلافات داخلی محسوب می‌شود، سلسله‌های مجزایی از سلاجقه به نام سلاجقه روم، سلاجقه کرمان (آل قاورد)، سلاجقه عراق و سلاجقه شام روی کار آمدند؛ در این میان، سلاجقه روم از مهم‌ترین آنها، تا حدودی سراسر شبه‌جزیره آسیای صغیر را به زیر سیطره خود درآوردند. این دولت عمر طولانی داشت اما در پی نزاعهای شاهزادگان بر سر قدرت به اضمحلال گرایید و سرانجام به دست مغولان از هم پاشید.

سلجوقیان کرمان (آل قاورد) نیز سلسله‌ای منسوب به قاورد بن چغری بیگ بن میکائیل بن سلجوقی بود که حدود ۱۵۰ سال (۴۴۲-۵۸۳ ه. ق) بر کرمان، سیستان و بلوچستان و گاه بر فارس و عمان فرمان راند. یک سال پس از ورود سلطان محمد بن خوارزمشاه به کرمان، ملک دینار غز بر او تاخت و کرمان را تصرف کرد و حکومت آل قاورد را برانداخت.

سلاجقه عراق، شاخه‌ای از سلسله سلاجقه از اولاد سلطان محمد بن ملکشاه بودند که از ۵۹۵-۵۱۱ ه. ق در ولایات عراق و گاه فارس و خوزستان و بیشتر در آذربایجان و کردستان سلطنت کردند. طغرل بن ارسلان آخرین سلطان سلجوقی عراق بود و سلطنتش به دست خوارزمشاهیان منقرض گشت.

سلاجقه شام حکومتی بود که تنش آن را در شام تشکیل داد. سلاطین سلجوقی

به دمشق اهمیت بسیاری می‌دادند، زیرا دمشق سرزمینی بود که می‌توانستند نفوذ خود را از طریق آن در غرب گسترش دهند چنانچه از زمان طغرل وارد موصل و بخشهای جنوبی آن شدند؛ در نظر آنان سوریه ایالتی مرزی بین آنان به‌عنوان قهرمانان سنی مذهب و رقبایشان، فاطمیان، محسوب می‌شدند. سوریه از نظر مذهبی، اجتماعی و سیاسی سرزمینی گوناگون بود و تشیع در میان قبایل عرب مسلمان و امارت‌نشینهای آن نفوذ زیادی داشت. سرانجام سلاجقه شام به دست اتابکان بوری^۱ در سال ۵۱۱ ه. ق منقرض شد.

قبل از بررسی منابع مربوط باید خاطر نشان کرد که چندان منابع مختص به سلاجقه شام و عراق در دست نبوده و می‌توان با مراجعه به منابع عمومی از جمله تاریخ آل سلجوق در آناتولی (۱۳۷۷)، *زبده النصره و نخبه العصره* (بنداری اصفهانی، ۲۵۳۶) و *مجمع‌الانساب* (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳) اطلاعاتی کسب کرد.

مقاله حاضر در ادامه مقاله قبل، به تواریخ شاخه‌های مربوط به سلجوقیان، تواریخ ملی و سفرنامه‌ها و تحقیقات عصر جدید آنها (در ادامه شماره ۱-۳) می‌پردازد. گفتنی است که هدف نگارنده تنها معرفی مهم‌ترین منابع و شناساندن آنها به دانش‌پژوهان است.

۴. تواریخ مربوط به شاخه‌های سلاجقه

تاریخ آل سلجوق در آناتولی *شکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
نام مؤلف این اثر در جایی ذکر نشده است. کتاب اصل و نسب سلاجقه روم را معرفی می‌کند و وقایع آن را از ابتدای تشکیل دولت تا عصر سلطان علاءالدین کیقباد چهارم (۶۶۵ ه. ق) شرح می‌دهد. تاریخ تألیف کتاب با خط نویسنده آن سال ۷۶۵ آمده است. این اثر همچنین مطالب مهم و سودمندی درباره عصر سلجوقی تا طغرل سوم دارد؛ با وجود این مؤلف آن در باب تاریخ مغول اشتباهاتی مرتکب شده است. کتاب اسلوبی ساده و روان داشته، شیوه نگارش و رسم‌الخط آن از ویژگی دوران مؤلف است.

مسامرة الاخبار و مسایرة الاخبار (تاریخ سلاجقه)

این اثر تألیف محمود بن محمد آقسرای (۱۳۶۲) است. وی از منشیان دربار سلاجقه روم بود و مدت مدیدی را در نزدیکی حکمرانان مغول و سلاجقه روم به امور دیوانی پرداخت. آقسرای این اثر را در سال ۷۲۳ ه. ق به نام امیر تیمورتاش پسر امیر چوپان

نویان نوشت که در آن حوادث عصر سلجوقی از آغاز تا زمان تشکیل این دولت، شرح حال سلاجقه روم و ایران تا اوایل حکومت تیمورتاش تا آسیای صغیر آمده است. مؤلف اطلاعات فراوانی درباره سلاجقه روم و روابط آنان با ایلخانان مغول داده است.

الاوامر العلائیه فی الامور العلائیه / مسالک الابصار فی مسالک الامصار / تقارير المناسب

کتاب *الاوامر العلائیه* نوشته یحیی بن محمد ابن بی‌بی و از معتبرترین کتابهای عصر سلجوقی است؛ هر چند نگارشی مبالغه‌آمیز دارد و در مواردی لغاتی مهجور به کار برده است. از آنجا که هربرت دودا^۲ از استادان ترک‌شناس دانشگاه وین توجه خاصی به تاریخ عثمانی داشته و تحقیقات گسترده‌ای در زمینه منابع فارسی سلاجقه روم انجام داده است این اثر را به آلمانی ترجمه کرده است (متی و کدی، ۱۳۷۱، ص ۸۷).

مسالک الابصار ... تألیف شهاب‌الدین احمد بن فضل‌العمری است که اطلاعات اندکی در مورد سلاجقه روم آسیای صغیر داده است. همچنین مؤلف و تاریخ تألیف *تقارير المناسب* مشخص نیست و درباره امیر تیمورتاش نویان نگاشته شده است (همان).

عقد‌العلی للموقف الاعلی (تاریخ کرمان)

افضل‌الدین کرمانی ابتدا رساله منشایانه‌ای به نام *عقد‌العلی للموقف الاعلی* را در سلطنت ملک دینار^۳ تألیف کرد. بعدها در مورد سلجوقیان ملحقاتی به کتاب افزود و آن را *بدایع الزمان فی وقایع کرمان* (۱۳۲۶) نامید که اینک اثری جز به نام *المضاف الی بدایع الزمان* موجود نیست. مؤلف این اثر خود در دوره حکومت سلاجقه کرمان می‌زیسته و شاهد وقایع، شورشها، تسلط غزها و غلبه ملک‌دینار بر این منطقه بوده است. وی در این کتاب اطلاعاتی درباره سلسله آل صفار، آل الیاس، غزنویان و سلجوقیان قاوردی آورده است. برخی از نویسندگان از جمله حافظ ابرو (۱۳۶۴) محمد بن ابراهیم (۱۳۴۳) و حسنی یزدی (۱۳۳۱) مطالبی از کتاب *بدایع الزمان فی وقایع کرمان* در آثار خود آورده‌اند (کمال‌الدین حلمی، ۱۳۸۳).

تاریخ یمینی / تاریخ ابن‌الوردی

تاریخ یمینی، اثر جرفاذقانی (۱۳۴۵)، ترجمه کتاب *العقبی* است و نویسنده وقایع

سلطنت محمود غزنوی را شرح می‌دهد. اهمیت این اثر به واسطه ملحقات ابوشرف جرفاذقانی معاصر با طغرل آخرین پادشاه سلجوقی عراق است که از نظر شرح وقایع قرن ششم بسیار باارزش است. جرفاذقانی تاریخ یمنی را در سال ۶۰۳ ه. ق ترجمه کرد. از تواریخ دیگری که به حوادث عصر سلجوقیان عراق می‌پردازد تاریخ ابن الوردی اثر عمر ابن الوردی (بی‌تا) است.

تاریخ دمشق

این اثر تألیف حمزه بن اسد ابن قلاسی (۱۹۰۸ م.) از جمله کتابهای تاریخ سلاجقه شام است که چگونگی روی کارآمدن این سلسله و انقراض آن (۵۱۱ ه. ق) به دست اتابکان بوری را شرح داده است.

۵. تواریخ محلی و سفرنامه‌ها

برخی از کتابها مربوط به تواریخ محلی و ایالتی‌اند و در دوره سلجوقیان تألیف شده‌اند. این آثار هر چند مربوط به تاریخ سلجوقیان نیستند، اهمیت بسیاری دارند؛ مانند تاریخ طبرستان (بی‌تا) از ابن اسفندیار در مورد ایالات جنوبی دریای خزر، تاریخ سیستان (۱۳۳۶) از مؤلفی گمنام (سده ششم ه. ق) و فارسنامه ابن بلخی (۱۳۶۳) از منابع جغرافیایی - تاریخی که ابن زرکوب شیرازی (۱۳۵۰) آن را به اختصار در اثرش به نام شیرازنامه ادامه داده است.

تاریخ سلجوقیان و غز در کرمان

این اثر را محمد بن ابراهیم در حدود سال ۱۰۲۵ ه. ق نگاشته و در آن عمدتاً به اوضاع شهر کرمان در عصر سلجوقیان پرداخته است. این امر ناشی از دلبستگی نویسنده به محدوده محلی بوده، البته گزارش مختصری از سلجوقیان عراق و تاریخ کرمان تا برآمدن قراختانیان هم داده است (محمد بن ابراهیم، ۱۳۲۳).

تاریخ بیهق / تاریخ طبرستان

تاریخ بیهق تألیف ابوالحسن زید بن محمد بیهقی معروف به ابن فندق به سال ۵۶۳ ه. ق

است (صفا، ۱۳۳۹، ص ۹۹۵). این کتاب به شرح نویسندگان، اهل ادب و سادات پرداخته، اطلاعات غنی درباره تاریخ و جغرافیای بیهق داده است. *تاریخ طبرستان* نوشته محمد بن اسفندیار در اوایل قرن هفتم هجری است. این اثر به تاریخ طبرستان، سادات دیالمه، سلسله آل زیار، چگونگی وضعیت سلسله‌های غزنوی و سلجوقی و احوال پادشاهان آل باوند و وقایع منطقه طبرستان تا سال ۶۰۶ ه. ق پرداخته است.

فارسنامه ابن بلخی / شیرازنامه

فارسنامه ابن بلخی اثری است در احوال و آثار شهرهای فارس که آن را ابن بلخی به دستور غیاث‌الدین محمد (۴۹۸-۵۱۱ ه. ق)، برادر برکیارق و سلطان سلجوقی به رشته تحریر درآورد. وقایع این کتاب از تاریخ صدر اسلام تا روزگار نویسنده است. وی در مواردی به سلسله‌های پیش از اسلام نیز توجه کرده است. در سال ۷۴۴ ه. ق ابن زرکوب شیرازی *شیرازنامه* را نوشت. این تاریخ وقایع شیراز را تا سال ۷۴۴ ه. ق دنبال کرده است و نیز اشاراتی به بویه‌یان و سادات شیراز دارد (روزنتال، ۱۳۶۵، ص ۲۸۸).

سفرنامه ابن فضلان

این سفرنامه تألیف احمد بن فضلان بن عباس (۱۳۵۵) از قدیم‌ترین سفرنامه‌های به جا مانده از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری است. ابن فضلان عضو هیئتی از سوی المقتدر بالله برای آموختن مسائل دینی بود و برای این کار از بغداد سفر خود را آغاز کرد (۳۰۹ ه. ق). وی از همدان، ری و تهران امروزی تا دشتهای ولگا طی طریق کرد. اهمیت این اثر ارائه اطلاعاتی جغرافیایی درباره شهرها، دریاها و ممالک آن عصر است که مؤلف خود دیده است.

سفرنامه ابودلف

ابودلف مسعر بن المهلهل الخزرچی (۱۳۵۴) شاعری عرب بود که در نیمه قرن چهارم هجری به ایران، هند و چین سفر کرد. نسخه خطی سفرنامه وی در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد موجود است و مینوروسکی تحقیقاتی روی آن انجام داده و

تعلیقاتی بر آن افزوده است (دانش پژوه، ۱۳۸۰، ص ۶۸). از این نسخه خطی که بدان اشاره شد عکس برداری شده است. این سفرنامه حاوی ۴ رساله است. تاریخ تحریر آن ذکر نشده است.

۶. تحقیقات عصر جدید

تحقیقات ایرانیان

وزارت در عهد سلاجقه بزرگ (۱۳۳۸) اثر عباس اقبال هنوز یگانه اثر قابل ذکری است که یک ایرانی درباره دوره سلجوقی تألیف کرده است. این اثر مجموعه اطلاعات وسیعی درباره شخصیت وزرای سلجوقی ارائه می‌کند، اما به سبب فقدان دیدگاهی نظری در تحقیق گاه به ساده اندیشیهایی انجامیده است. هدف نویسنده بیشتر نمایاندن محیط زندگی و شغلی وزرای بزرگ سلجوقی بوده که تا حدی ناشناخته مانده‌اند. این امر ناشی از سرودن شعرها و مدایح زیادی بود که شعرا برای این وزرا و بزرگان درباری می‌سرودند و برای همین شخصیت چندان شناخته شده‌ای ندارند. در عین حال، در مواردی به طور ابهام و کمتر از وزرایی چون شخص خواجه نظام‌الملک و کندی (ص ۴۲-۴۶) نام می‌برد و سریع می‌گذرد. لذا به همه وزرا به یک درجه نپرداخته است، از جمله به وزاری سنجر (ص ۵۵۲-۵۵۳)، و گاه کوتاهیایی در برخی از موارد از وی دیده می‌شود، از جمله در مورد قتل خواجه نظام‌الملک (ص ۴۹) و تا حدی از تغییر ضرورت‌های اجتماعی و سیاسی و دیوانی این دوره مانند اقطاع‌داری غافل است. همچنین وی در انتساب لقب وزیر به افراد لغزشهایی دارد و به راحتی هر کدخدایی را که خدمت امیری می‌کرده وزیر نامیده است (ص ۳۶-۳۷)؛ در حالی که طبق تعریف وزارت در فقه سیاسی آن ایام، در وزیر نامیدن دیوان‌سالارانی که قبل از ورود طغرل به بغداد در خدمت او بودند، جای تأمل است. اثر دیگر عباس اقبال *تاریخ مغول* (۱۳۶۵) است که به طور مختصر به سلاجقه روم پرداخته است.

ساختار اداری سلجوقی در دو تألیف *سعادت‌نامه* و *قانون السعادت* در سیاق نوشته فلک علائی تبریزی آمده و میرکمال نبی‌پور پس از تجزیه و تحلیلی دقیق در رساله دکتری خود آن را به زبان آلمانی ترجمه کرده است (بیات، ۱۳۷۰، ص ۸۷).

متأسفانه مقالات راجع به سلاجقه در مطبوعات جدید و علمی ایران اندک

است، از جمله آنها، مقاله «به قدرت رسیدن طغرل سلجوقی» نوشته حسینیقلی مویدی که صرفاً وقایع عهد طغرل را بررسی کرده است (۱۳۵۱، ص ۸۹۱-۹۲۲). همچنین بیشتر مقالاتی که ارائه شده‌اند فاقد تمرین علمی برای مطالعه‌کنندگان آن است و باید تنها به کوششهای جدی و در خور توجه محققان جدید در این راستا امید داشت، مانند مقالاتی که ابوالفضل نبینی (۱۳۷۰) و بابرام (۱۳۷۱) و سایر محققان نگاشته‌اند (ورهرام، ۱۳۶۸ و فروزانی، ۱۳۷۱).

تحقیقات اروپاییان

مقالات و کتب اروپاییان در شمار جدی‌ترین آثار عهد سلاجقه است؛ در این میان تحقیقات باسورث درباره غزنویان و نیز تاریخ سیاسی سلاجقه اهمیت فراوانی دارد (باسورث، ۱۳۶۶، ص ۶۱۴-۳۹۰). لمبتون در چند تحقیق مهم خود به واقع حقی فراموش نشدنی در تحقیقات سلجوقیان دارد؛ از جمله آثار وی مالک و زارع در ایران (۱۳۴۵)، *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران* (۱۳۴۵) و مقاله «ساخت دیوان‌سالاری سلجوقی» (۱۳۶۶) است. کلوزنر (۱۳۶۳) نیز در تحقیق جالب خود دیوان‌سالاری و ساختار آن را در این عهد بررسی کرده است که در نوع خود جالب و مهم است. کتاب *دولتهای اسلامی و خاندانهای حکومتگر* تألیف استانیلین لین پول (۱۳۷۰) و *تاریخ ترکهای آسیای میانه*، اثر بارتولد (۱۳۷۶) با تکیه بر منابع ترکی حائز اهمیت است.

همچنین *تاریخ اسماعیلیان در ایران* اثر ولادیمیر (۱۳۷۱) و ناصر خسرو و *اسماعیلیان اثر بارتلس* (۱۳۴۶) و نیز مجموعه مقالاتی که غربیان در *دایرةالمعارف اسلام*^۴ (۱۹۸۶) نوشته‌اند همگی در خور توجه‌اند.

از میان ایران‌شناسان هلندی می‌توان مارتین تودور هوتسما (۱۸۵۱-۱۹۴۳) را نام برد که توجه خاصی به تاریخ دوره سلجوقی کرده است. مجموعه متون مربوط به تاریخ سلاجقه که وی آن را طی سالهای ۱۸۸۶-۱۹۰۲ منتشر کرد (متی و کدی، ۱۳۷۱)، مجموعه‌ای از متون عربی و فارسی و ترکی درباره آن دوره است. برای یافتن منابعی که منحصرأ به عصر سلجوقی اشاره دارند باید به انستیتوی تاریخ و تمدن سلجوقی آنکارا که در سال ۱۹۶۶ میلادی تأسیس شد رجوع کرد؛ زیرا انتشارات متعدد آن مخصوصاً *مجله تحقیقات سلجوقی* آن دارای ارزش بسیاری است (همان).

همچنین *تاریخ عثمانی اثر اسماعیل حقی* (۱۹۴۱)، استاد دانشگاه استانبول و

عضو انجمن تاریخ ترک از جمله آثاری است که در آن مؤلف تاریخ سلجوقیان روم را با نگرشی کوتاه از آغاز تا تجزیه دولت به امیرنشینهای متعدد بررسی کرده است. وی این پژوهش را با تکیه بر منابع بیزانسی، لاتینی و پژوهشهای جدید ترکان انجام داده است.

تحقیقات عربها و دیگر آثار

تعداد محدودی تحقیق به زبان عربی مربوط به سلاجقه انجام شده است که اغلب به عنوان پژوهش علمی - تاریخی چندان مطلوبیت لازم را ندارند؛ مانند *ایران و العراق فی العصر سلجوقی* اثر عبدالنعیم محمد حسینی (۱۴۰۲ ه. ق) که تاریخ سلاجقه را تا فروپاشی آن بررسی کرده و یک بخش را به اتابکان اختصاص داده است.

درباره اقدامات سلجوقیان در سرزمینهای غرب اسلامی باید به منابع ارمنی، سریانی و یونانی نیز توجه کرد پیش از این ابوالفرج بن العبری (۱۳۷۷) از جمله آشنایان به منابع سریانی، یونانی، عربی و ایرانی است. وی در عین حال با منابع بغدادی آشنا بوده و برخی از مطالب خود را از ابن اثیر گرفته است. همچنین می توان به *تاریخ نستوری* (ماری، ۱۸۹۶) اشاره کرد که هر چند جزء آثار تراز اول نیست، نکات مفیدی در مورد دوره سلاجقه بزرگ دارد.

همچنین میکائیل سوری، متی ادساتی و آناکمتا از جمله نویسندگان مسیحی اند که خارج از قلمرو سلجوقیان ایران و عراق در این زمینه کار کرده اند (جمعی از مؤلفان، ۱۳۸۰، ص ۳۷).

پایان سخن

مطالبی که گذشت شاید به تجزیه و تحلیل مشخصات کلی تاریخی دوره سلجوقیان کمک چندانی نکند، اما تهیه این مطالب گام نخستینی در این زمینه است و البته این پژوهش نیاز به پیگیری و تکمیل دارد؛ در این زمینه *تاریخ نگاری در اسلام* تألیف روزنتال (۱۳۶۵) کمک شایانی می کند. به طور کلی، باید گفت علی رغم بررسیهای فوق، متأسفانه اثری مستقل درباره سلاجقه بزرگ و اتابکان به فارسی و انگلیسی تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد نگاشته نشده است.

پی‌نوشتها

۱. اتابکان بنی بوری خاندانی از اتابکان سلاجقه بودند که حدود نیم قرن (۴۹۸-۵۴۹ ه. ق) در دوره جنگهای صلیبی بر بخشهایی از شام به‌ویژه در دمشق و اطراف آن حکومت کردند و بدین سبب به «اتابکان دمشق» هم معروف شدند. از این خاندان شش تن حکومت کردند که نام آنان (بنی بوری) به بوری بن طغتكین - دومین حاکم این سلسله - منسوب است.

2. Herbert Duda

۳. ملک دینار رئیس و سرکرده غزان (۵۸۱ ه. ق) بود.

4. *Encyclopedia of Islam*

منابع

ابن اسفندیار (بی‌تا)، *تاریخ طبرستان*، تهران: خاور.

ابن العبری، ابوالفرج (۱۳۷۷)، *مختصر تاریخ الدول*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن الوردی، زین‌الدین عمر بن وردی (بی‌تا)، *تاریخ ابن الوردی*، مصر: بی‌نا.

ابن بلخی (۱۳۶۳)، *فارسانامه*، تهران: بهار.

ابن زرکوب شیرازی (۱۳۵۰)، *شیرازنامه*، به کوشش واعظ جوادی، تهران: فرهنگ.

ابن فضلان (۱۳۵۵)، *سفرنامه ابن فضلان*، ترجمه ابوالفضل طباطبائی، تهران: شرق.

ابن قلاسی، حمزة بن اسد (۱۹۰۸ م)، *تاریخ دمشق*، بیروت.

ابودلف (۱۳۵۴)، *سفرنامه ابودلف*، ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی، تهران: زوآر.

اسماعیل حقی، اوزون چارشلی (۱۹۴۱)، *عثمانلی دولتی تشکیلاتینا*، استانبول.

اقبال، عباس (۱۳۶۵)، *تاریخ مغول*، تهران: امیرکبیر.

_____ (۱۳۳۸)، *وزارت در عهد سلاجقه بزرگ*، تهران: دانشگاه تهران.

آقسرای، محمود بن محمد (۱۳۶۲)، *مسامرة الاخبار و مسایرة الاخبار (تاریخ سلاجقه)*، به اهتمام و

تصحیح عثمان توران، تهران: اساطیر.

بابرام، میکانیل (۱۳۷۱)، «توکات و مالاتیا، ساختار فکری و فرهنگی و ابعاد سیاسی آن در عهد

سلاجقه»، *فصلنامه مطالعات تاریخی*، ترجمه ابوالفضل نبی، شماره ۳، سال اول.

برتلس، آندره یوگنی‌ویچ (۱۳۴۶)، *ناصرخسرو و اسماعیلیان*، تهران: نشر بنیاد فرهنگ ایران.

بارتولد، ولادیمیر (۱۳۷۶)، *تاریخ ترکهای آسیای میانه*، ترجمه غفار حسینی، تهران: طوس.

باسورث، کیلفورد ادموند (۱۳۶۶)، «تاریخ سیاسی و دودمانی ایران»، *تاریخ ایران کمبریج*، ترجمه حسن

انوشه، تهران: امیرکبیر.

بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۲۵۳۶)، *زبدة النصره و نخبة العصر*، ترجمه محمد حسین جلیلی،

تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

بیات، عزیزا... (۱۳۷۰)، *شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران*، تهران: امیرکبیر.

جرفادقانی، ابوشرف (۱۳۲۵)، *ترجمه تاریخ یمینی*، به اهتمام جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.

جمعی از مؤلفان (۱۳۸۰)، *سلجوقیان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.

حافظ ابرو، عبدا... (۱۳۶۴)، *مجمع‌التواریخ*، تهران: اطلاعات.

- حسینی یزدی (۱۳۳۱)، *جامع‌التواریخ*، تهران: چاپ عباس اقبال.
- حسینقلی مویلدی (۱۳۵۱)، «به قدرت رسیدن طغرل سلجوقی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، شماره ۴، سال هشتم.
- حسینی، عبدالکریم محمد (۱۴۰۲ ه. ق.)، *ایران و عراق فی العصر سلجوقی*، ایران: قاهره.
- دانش‌پژوه، منوچهر (۱۳۸۰)، *سفرنامه ... تا پنخته شود خامی*، تهران: ثالث.
- روزنتال، فرانتس (۱۳۶۵)، *تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام*، ترجمه اسدا... آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- صفا، ذبیح... (۱۳۳۹)، *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۲، تهران.
- فروزانی، ابوالقاسم (۱۳۷۱)، «آغاز حکومت یابی ترکان در ایران»، *فصلنامه مطالعات تاریخی*، شماره ۳-۴، سال اول.
- کرمانی، افضل‌الدین (۱۳۲۶)، *بدایع الزمان فی وقایع کرمان*، مقدمه دکتر مهدی بیانی، تهران: کلوژنو، کارلا (۱۳۶۳)، *وزارت در عهد سلجوقی*، تهران: امیرکبیر.
- کمال‌الدین حلمی، احمد (۱۳۸۳)، *دولت سلجوقیان*، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم: زیتون.
- لمبتون، آن کاترین (۱۳۴۵)، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، ج ۳، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- (۱۳۶۶)، «ساخت دیوان‌سالاری سلجوقی، *تاریخ ایران کمبریج*، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، تهران: امیرکبیر.
- (۱۳۴۵)، *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لین پول، استانی (۱۳۷۰)، *تاریخ دولتهای اسلامی و خاندانهای حکومتگر*، ترجمه صادق سجادی، تهران.
- مؤلف گمنام (۱۳۳۶)، *تاریخ سیستان*، تهران: بهار.
- مؤلف گمنام (۱۳۷۷)، *تاریخ آل سلجوق در آناتولی*، تصحیح نادره جلالی، تهران: انتشارات ارشاد اسلامی.
- ماری (۱۸۹۶)، *تاریخ نسطوری بغداد*، رم: چاپ گیموندی.
- متی، رودی و نیکی کدی (۱۳۷۱)، *ایران‌شناسی در ایران و ژاپن*، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران: الهدی.
- محمد بن ابراهیم (۱۳۴۳)، *تاریخ سلجوقیان و غز در کرمان*، تهران: طهوری.
- نبی، ابوالفضل (۱۳۷۰)، «بررسی نظامهای حکومتی در ایران بعد از اسلام»، *فصلنامه مطالعات تاریخی*، شماره ۱ و ۲، سال سوم.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۶۸)، «حکومتهای محلی ترک ایران»، *مجله تحقیقات تاریخی*، شماره ۳، سال اول.
- ولادیمیر، استروویا (۱۳۷۱)، *تاریخ اسماعیلیان در ایران*، ترجمه پروین متروی، تهران: نشر اشاره.
- The Encyclopaedia of Islam* (1986), Edited by Editorial Committee Consisting of H. A Gibb... (et al), Leiden: E. J. Brill.